

5. Журнал экстренного заседания Прилуцкой уездной земской управы 27 февраля 1901 г. и доклады уездной земской управы и приложения к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1901.
6. Доклад № 2 По поводу о предстоящем осушении болот в Прилуцком уезде // Копии постановлений Прилуцкого экстренного уездного земского собрания 4 ноября 1911 г. и доклады земской управы и приложения к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1912. – С. 12 – 31.
7. Постановления XXXIII очередного Прилуцкого уездного земского собрания 1897 г. и доклады земской управы с приложениями к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1898.
8. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва 1908 г. – Полтава: Электрическая типография торгового дома И.Л. Фришберга и С.Е. Зороховича, 1906.
9. Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Докучаев,_Василий_Васильевич.
10. Доклад В.Докучаева по вопросу об осушении болот вообще и в частности Полесья //Труды Санктпетербургского общества естествоиспытателей [ред. А. Бекетов] – Т. VI. – СПб., 1875. – С. 131 – 185.

Аннотация

Исследуется деятельность Полтавского земства в области осушения земель с целью их прибыльного использования.

Ключевые слова: земская мелиорация, осушение болот, мелиоративный заем, магистральный канал.

Annotation

The activity of the Poltava Zemstvo in the drainage of land for their profitable use.

Key words: Zemstvo reclamation, drainage of wetlands, reclamation loan, trunk.

Ярослава Мочернюк

(Київ)

ОРЕНДА ЗЕМЛІ У ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена питанню оренди землі у поміщицьких маєтках Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в контексті загальних економічних змін в Російській імперії.

Ключові слова: оренда, маєтки, поміщики, Київська губернія, землеволодіння, землекористування.

Київська губернія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. входила до одного з найбагатших аграрних регіонів Російської імперії. Це була місцевість з родючими ґрунтами, порівняно високим рівнем сільськогосподарської культури. Землеробство давало значний прибуток і було головним заняттям людної губернії. На Київщині спостерігалось зіткнення багатьох сільськогосподарських інтересів різних категорій населення.

Київська губернія займала в 1861 – 1917 рр. площу у 50 998 квадратних кілометрів, що становило 4 329 671 десятин, з них під лісами – 914 818, а непридатної – 295 783 десятини. Протягом вказаного періоду відбувається еволюція поміщицького землеволодіння та землекористування. Для поміщицького господарства характерним явищем стає глибока криза, пов'язана з необхідністю переходу до нових методів господарювання – капіталістичних. Більшість поміщиків не змогли організувати свої господарства, враховуючи виклик часу. Селяни вирішували проблему власного малоземелля через оренду поміщицьких угідь [1, с. 135].

Питанням оренди та орендних відносин у поміщицьких господарствах присвячені спеціальні статистичні матеріали та окремі дослідження. Українські та російські історики приділяли значну увагу орендним відносинам у поміщицьких господарствах Правобережної України, даючи їм загальну соціально-економічну характеристику. Певні аспекти орендних відносин висвітлені у працях вітчизняних істориків: М. Казьмирчук [1], Н. Темірової [2], С. Борисевича [3], О. Лобко [4], М. Якименка [5], Л. Горенко [6].

З відміною кріпосного права й реформи 1861 р. земля стала предметом купівлі-продажу, тобто, товаром. Капітал отримав можливість вільно концентруватися у вигляді земельної власності. Відбулася трансформація кріпосної вотчини в сільськогосподарське підприємство, яке було орієнтоване на вільні ринкові відносини.

Звичайно, чимало господарств не змогло пристосуватися до нових ринкових умов. Були й такі маєтки, господарі котрих не мали до цього економічних ресурсів або достатнього рівня знань. З появою перших ознак сільськогосподарської кризи більшість власників здавали свої маєтки в оренду або наймали кваліфікованого і професійного управлінця.

Не завжди здача землі в оренду свідчила про відсутність підприємництва в господарстві. Адже неможливо фізично освоїти великі площі землі тільки зусиллями власника. У таких випадках вигідніше здати частину землі в оренду і виручити кошти для організації виробництва на решті території. Поширенню оренд сприяло зростання цін на землю.

Поміщицькі господарства організовувалися таким чином, що власник сам безпосередньо або із залученням найманої адміністрації вів господарство на власні кошти або здаючи його в оренду повністю чи частково, або ж господарюючи змішаним способом [2, с. 80].

Здана в оренду земля перебувала під контролем власника або економа, який очолював управлінський апарат. Між власником і орендарем укладалася офіційна угода, в якій зазначалися умови користування землею. При цьому власник не втрачав контролю над зданою в оренду землею. Скрупульозність, з якою землевласник підходив до оформлення стосунків з орендарями, відображає, наприклад, те, що для посіву повинні були застосовувати тільки «здорове зерно». Управління залишало за собою право надсилати наглядача за польовими роботами. В угоді передбачалося, що на випадок смерті орендаря спадкоємці могли взяти на себе виконання орендної угоди.

Водночас існували випадки, коли орендарям надавалася практично повна свобода дій. Відомості дослідниці М. Казьмирчук свідчать, що у вересні 1911 р. 6 селян с. Андріївки Київської губернії уклали з поміщицею К.М. Запольською угоду про оренду на 2,5 роки. При цьому зазначалося, що орендарі могли вести сільське господарство «способом, який знайдуть для себе найвигіднішим». Але такі випадки траплялися рідко [1, с. 80]. Перейшовши у користування іншій особі, земля залишалася під суворим контролем з боку поміщика або його представника. У вимоги вносився пункт щодо збереження родючості ґрунту та своєчасного надходження платежів.

Застосування оренди було свідченням глибокого проникнення капіталістичних елементів у сільське господарство. З одного боку, оренда вела до скорочення поміщицького дворянського землекористування. Перерозподіл землі відбувався на користь буржуазних власників, якими нерідко й виступали орендарі. З іншого – землевласники вдавалися до оренди, прагнучи одержувати додаткові дивіденди і

намагаючись пристосуватися до ринку, встояти на ногах. Соціальний склад орендарів був різноманітний, але переважали селяни й іноземні колоністи, а потім дворяни, міщани й купці [3, с. 64].

Селянське господарство за умов розвитку товарно-грошових відносин втрачало натуральний характер і все більше орієнтувалося на ринок. Родючість місцевого ґрунту дозволяла вести господарство з одержанням найбільшого прибутку з найменшими затратами, тобто, за рахунок включення до господарського обігу нових площ. Але цьому перешкоджала фінансова неспроможність більшості орендарів. Слабка готовність до самостійного ведення господарства, відсутність оборотних коштів, майнова незабезпеченість, прагнення засівати більше землі та інші фактори визначали характер дрібної селянської оренди поміщицьких земель. Вони ж зумовлювали і помітно нижчу врожайність на орендованих селянами поміщицьких землях. Негативно впливала на врожайність зернових і короткочасність оренди. Наприклад, у Липовецькому та Звенигородському повітах вона практикувалась на 1% поміщицьких земель, у Таращанському й Уманському повітах – від 1,16% до 5,86% орендованих площ [4, с. 35].

На Правобережжі, в тому числі в Київській губернії, орендою поміщицьких земель займалися також євреї. Згідно з переписом 1897 р. ця етнічна група становила 1,6% з 433,7 тис. євреїв Київщини. Вони були достатньо багатими і впливовими. Французький дослідник Д. Бовуа, скориставшись статистичними даними 1884 р., встановив площу орендованої ними земель на Київщині - 261,5 тис. десятин. Євреї орендували землі в 442 мастках, що становило 20% орних приватних земель. Із 130 винокурень 113 перебувало у власності або в оренді євреїв. Майже всі угоди з ними були неофіційними, що було досить прибутково для поміщиків [5, с. 20].

Наприкінці XIX ст. існували такі види оренди: грошова, з частини, «половинщина» (платили половину врожаю) та відробіткова (за відробітки).

У Київській губернії 1861 – 1917 рр. переважала грошова короткотермінова оренда, оскільки власники землі, особливо ті, які поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з їхньою промисловою переробкою, мало здавали землі в оренду. Згідно даних дослідниці Н. Темірової, у 1905 – 1906 рр. у Київській губернії було укладено 265 угод грошової оренди, 3 відробіткових угод, 49 – з частини і 14 – «половинної». Зі зростанням попиту на землю збільшувалися й орендні ціни. Так, у Липовецькому повіті середня ціна за довгострокову оренду коливалася від 9 до 15 руб. Орендарі зобов'язувалися страхувати будівлі маєтку, сплачувати частину поземельних податків, давати власнику певну частину хліба, соломи та корму для худоби й можливість випасати худобу. Це робило орендну плату вищою за статистичні розрахунки. В Уманському повіті земля здавалася в оренду від 11 до 18 руб. за десятину. Оренда ставала вигідною при зниженні врожайності зернових, коливанні або падінні цін на сільськогосподарську продукцію [6, с. 246].

Розвивалася велика капіталістична оренда. Так, граф К.К. Потоцький з 20 тис. десятин ріллі Теплицько-Ситковецького маєтку здавав в оренду 74%. Термін оренди економіч був неоднаковим – від 5 до 12 років. Прибутковість орендованих земель у маєтку Потоцького знизилася на 35%. На орендаря накладалися певні обмеження: вирощені буряки мали продаватися цукровому заводу Потоцького. На ділянках без буряку орендар міг садити все на власний розсуд, але заборонялося висівати соняшник та інші культури, що сильно виснажували ґрунт [4, с. 35]

Товариства цукрових заводів часто виступали орендарами поміщицьких земель. У Липовецькому повіті Товариство Цибулівського цукрового заводу орендувало кілька маєтків: Цибулів та Іванни, що належали панові П.В. Рогозинському, Шабастівку графа А. Красицького, Копієвату пана С. К. Улашина, Зюбриху пані М.М. Кржечковської, Тарнову пана Тарновського. Сам цукровий завод містився у містечку Цибулеве. Загальна площа орендної землі становила 5 766 десятин, де 3571 десятин відводилося під цукрові буряки. Орендну плату цукровий завод сплачував у середньому 12 руб. 68 коп. за місяць. Загальний капітал будівель орендованих маєтків становив 89 145 руб. [7, с. 18].

Товариство Кальницького цукрового заводу орендувало володіння княгині М.В. Святополк-Четвертинської у селах Купчинці і Шабельна Липовецького повіту. При цьому Товариство сплачувало за орендною угодою з 1902 року на 12 років 11 руб. 34 коп. за десятину. Воно орендувало й володіння генерала О.С. Павлова у селах Жадани і Кошлани Липовецького повіту розміром у 1423 десятин. Угода була укладена 1897 р. по 10 руб. за десятину землі з додатковими умовами для орендаря (1/2 страхування, 1/2 поземельних податків за рахунок орендаря, випас для худоби, певна кількість соломи, полови). Головний прибуток надходив від цукрового буряку і пшениці [9, с. 51]. Крім того, завод орендував володіння С.С. Сирочинської в с. Юрківці Липовецького повіту (1230 десятин).

Товариство цукрового та рафінадного заводу «Соб» орендувало маєток Підвисоке в селі Підвисокому Липовецького повіту, сплачуючи за орендним договором з 1904 по 1911 рр. 11 руб. за 1540 десятин. Загальний капітал у будівлях становив 20 тис. руб., було 110 коней і 100 волів. Головний прибуток давав цукровий буряк, робітникам платили по 10 коп. за його вирощування.

Стрижаківський маєток І.О. Држевецького в селах Стрижаків, Синара, Василівка Липовецького повіту мав 2160 десятин. Власник здавав Бабинському заводу 500 моргів засіяного буряком поля по 35 руб. за морг, при цьому завод в основному розраховувався самостійно за всі роботи з робітниками. Прибуток отримувався переважно з продажу пшениці, цукрового буряку та гороху [2, с. 80].

Характерною рисою поміщицьких господарств наприкінці XIX – на початку XX ст. був високий рівень товарності. Вони залишалися основними продавцями зерна. Концентрація поміщицького землеволодіння на Київщині була високою, найдовше трималися великі латифундії, а дворяни – землевласники найміцніше зберігали свої позиції. Зростання підприємницького господарства відбувалося за рахунок саме дворянського господарства. Зростання цін на землю зумовлювало розширення суборенди, до якої вдавалися великі орендарі. Беручи у користування великі ділянки землі, вони «перездавали» їх іншим орендарям. Орендована земля відігравала помітну роль у формуванні великого підприємницького господарства. Водночас вона була предметом земельної спекуляції. Таким чином із сільськогосподарського виробництва вилучалися величезні кошти, штучно наганялися ціни на землю, посилювався тиск на дрібних орендарів [8, с. 28]. Деякі поміщики не тільки самі хазяйнували на власній землі, а й виступали орендарями чужої землі.

Попит на оренду зростав, що надавало можливість землевласникам підвищувати орендні ціни. Низькі ціни на хліб знижували грошовий прибуток власника, який мав власну ріллю, і, навпаки, підвищував вигоди землевласника, який здавав землю в оренду [9, с. 55].

Отже, вплив на сільське господарство оренди неоднозначний. Дрібна селянська оренда, якій була властива хижацька експлуатація землі, оскільки з неї намагалися взяти якнайбільше за короткий час, мало турбуючись про відновлення її родючості, була шкідливою. Така оренда обмежувала прогрес сільського господарства. Шляхом вилучення високих орендних цін із сфери сільськогосподарського виробництва створювалися великі капітали, які часто спрямовувалися на невиробничі витрати. Підприємницька оренда, навпаки, відрізнялася вищою інтенсивністю господарства, сприяла розширенню сільськогосподарського виробництва.

Джерела та література:

1. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії 1861 – 1917 рр. – К., 2011. – 399 с.
2. Темірова Н. Поміщики України 1861 – 1917 (соціально-економічна еволюція). – Донецьк, 2003. – 319 с.
3. Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.). – М., 1969. – 386 с.
4. Ковальченко И., Селунская Н., Литваков Б. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. – М., 1982. – 245 с.
5. Горенко А., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. – Черкаси, 1996. – 91 с.
6. Борисевич С. Законодавче регулювання поземельних відносин на Правобережній Україні (1793 – 1886). – К., 2000. – 269 с.
7. Лобко О. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких XIX – поч. XX ст. (економічна діяльність власників у маєтку) // Наукові записки НаУКМА. – Т. 52 [Історичні науки]. – К., 2006. – С. 18 – 26.
8. Теплицький В. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90-і роки XIX ст.) – К., 1956. – 285 с.
9. Якименко М. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 55 – 63.

Аннотація

Статья посвящена вопросу аренды земли в помещичьих имениях Киевской губернии второй половины XIX – начала XX вв. в контексте общих изменений в Российской империи.

Ключевые слова: аренда, имения, помещики, Киевская губерния, землевладение, землепользование.

Annotation

The proposed article is devoted to the issue of land lease in the Kyiv province landed estates the second half of XIX – early XX century. in the context of general economic changes in the Russian Empire.

Key words : leasing, estates, landowners, Kiyv province, land tenure, land use.

**Наталя Скрипчинська, Олександр Сушко
(Київ)**

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ

Аналізуються особливості податкової політики радянської влади в українському селі у першій половині 20-х років XX ст.

Ключові слова: «воєнний комунізм», єдиний сільськогосподарський податок, натуральний податок, НЕП, податкова політика.